

Gaucsík István

**„Áldemokrácia” vagy „lenti és fenti”találkozása?
A magyarországi szövetkezeti rendszer (1886–1918)¹**

A magyarországi szövetkezeti mozgalomról és központokról az újabb szlovák historiográfiában negatív kép él, a cseh nem is foglalkozik velük. A kategorikus vélemények elsősorban „felülről” történt megalakításukat, a központ dirigizmusát, az állam dominanciáját, az arisztokraták szerepvállalásait, melyek a szövetkezés demokratikus eszméjét elsikkasztották, és a magyar nemzetiségpolitika „kiszolgálását”, a kisebbségi szlovák nyelvhasználat elnyomását róják fel. (Holec 1999, 69; Holec 2004, 99–100)

Szlovák részről valójában a magyarországi szövetkezeti rendszer és azon belül a szlovák szövetkezetek többszemponú és árnyalt vizsgálata máig hiányzik. Bár a szerzők az 1918 előtti közép-európai gazdasági térre és a történelmi Magyarország kontextusának fontosságára, amelyekben az ismeretek, tapasztalatok és kulturális elemek transzfere is működött, felhívják a figyelmet, mégis ezek az eszmefuttatások nem hoznak gyümölcsöket a szövetkezeti kutatások szintjén. (Holec 2006, 56–57)

A szövetkezeti mozgalmat kizárólagosan a hatalmi viszonyok kereteiben és a vélt vagy valós összefonódásokban láttatják, melyek a szlovák szövetkezetekre nézve csak hátrányosak lehettek. A szlovák szövetkezeti hálózatok pedig, a diszkriminatív magyarosítás időszakában, a letéti bankok mellett, a szlovák nemzeti mozgalom tartópilléreiként szolgáltak. Ebben a gondolatmenetben a jelen által kikényszerített bizonyítás terhét, újraismétlődő legitimációkényszerrel vélek felfedezni. Az interpretációk szerint a szövetkezetek gazdasági tevékenysége egyértelműen és egyirányúan a kollektív identitás és a nemzeti társadalom erősítése irányába mutatott. Ez a premissza, mármint a gazdaság így kijelölt „helye” a nemzetépítésben, azt sugallja, hogy a társadalom számára a gazdaság szférái a meghatározóak, míg a politika vagy a kultúra válik a gazdasági erők és programok kiszolgáltatójává. Nem is szólva arról, hogy eszerint a nemzet előnyt élvez az egyéni és közösségi érdekek előtt. (Miklósi 2005)

A történész számára a kérdés nem az lehet, hogy a politikai érdekérvényesítést gazdaságilag hogyan támasszuk alá, hanem az, hogy a kultúra (nézetek, ideák, tapasztalatok,

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

minták, személyi interakciók stb.) hogyan alakította, járta át a gazdaságot is, esetünkben az emberi együttműködés egyik szeletét, a szövetkezeti életet. A gazdaság így a kultúra részét képezi, még akkor is, ha profitorientált és nyerészkedő hajlamú, de ugyanakkor a szolidaritás elemeit képes felmutatni. (Karikó 2006, 19–30.) Erre pedig a szövetkezetek a legjobb példák.

A Magyar Királyságban, hasonlóan a cseh koronatarományokhoz, a 19. század első felétől kiépülő hitelrendszer keretei között kellett megtalálni – vagy legalábbis keresni, kikísérletezni – a mezőgazdasági hitelezés megfelelő(bb) formáit. Általában a hitelügyek és az agrárhitel váltak a gazdaságpolitika tengelyévé a 19. század második felében. A hitelszűke korabeli reális általánosságáról, illetve szektoronkénti nagyságáról azonban inkább feltevéseink vannak. Mind a mezőgazdasági termelés intenzifikálása, mind az üzemszerkezet átalakítása nagy, a gazdaságtörténet számára ismeretlen nagyságú tőkeinjekciót igényelt volna. Homályos az is, hogy a termelésfokozás letéteményesének tekintett kisbirtok működését mennyire akadályozta a tőkehiány. Tény, hogy a kisbirtokos hitelfelvétel a hitelszervezet intézményi hibáiba ütközött, illetve a kistermelők számára a személyi hitelezés nem állt rendelkezésre, drága jelzáloghitelt vagy rövid lejáratú kereskedelmi hitelt vehettek fel. Az uzsora és a takarékpénztári kölcsönök magas kamatlába itt lépett színre, lehetetlenné tette a kisgazda hitelfelvételét.

Érdemes kitekintenünk a Lajtán túli csehországi viszonyokra. A cseh történészek szintén az akutt tőkehiányra és az agrárszféra megkésett fejlődésére mutatnak rá, amely még a vagyonosabb paraszti rétegek gazdálkodását is hátráltatta. A nagybirtok ellenben tőkével ellátott volt, üzemszerkezete jobban megfelelt a kapitalista gazdálkodásnak. Ennek következtében a mezőgazdaság átalakulása lassú volt és nem mutatható „egyenletességet”. Az 1880-as években a hitelek kamatszintje 6–8% között mozgott, amit a kistermelők nem tudtak megfizetni. A „városlakó” kisgazdák korlátozottan a Schultze-Delitzsch-féle szövetkezeteknél juthattak kisösszegű, rövid lejáratú hitelekhez. A kontribúciós intézetek 1863-as létrehozása sem hozott változást, csak kivételes esetekben nyújtottak ilyen jellegű hiteleket. A járási gazdasági zálogintézetek hitelezéseit pedig az alacsonyan tartott alaptőke és a betétmaximálás akadályozta, bár az adatsorok éppen a növekvő hitelekről árulkodnak (1885 és 1894 között több mint 2,5-szeresével megnőttek). (Plecháček 1984, 322–323, 327, 342, 356–257) Tulajdonképpen a cseh hitelviszonyokról szintén kusza

adatok állnak rendelkezésre. A szemléletet nem a hitelezés formáinak és csatornáinak a bemutatása, hanem a szervezettörténet fejlődésive uralja.

Magyarországon a hitelrendszer önellentmondásával találkozhatunk. A megalakulásukkor filantropikus elveket és takarékoságot hirdető, a polgárosodást támogatni hivatott takarékpénztárak gyorsan haszonmaximáló letéti bankokká váltak és a lassan egységesülő hitelpiacon helyi vagy regionális pozícióikat monopolizálták. Ez az intézményi forma már az üzletvezetés nagyobb szervezettségét követelte. (Vári 2008, 630–639) A takarékpénztárak által nyújtott jelzáloghitelek kamatszintjét 1877-ben 8%-ban határozták meg. A váltóhitel kamatmaximálására 1883-ban került sor. (A Magyar Nemzeti Bank története I. 1993, 268)

Az osztrák mintájú községi takarékpénztárak, melyek a nyereségorientáltságtól tartózkodtak és a takarékoság eszméjét képviselve humanitárius és szociális üzletfelfogást képviseltek, Magyarországon végül nem jöttek létre, még a Bach-abszolutizmus direktív intézkedéseinek időszakában sem. Az intézetek vezetősége kivárt, kérvényezett, ettől a változtatástól ódzkodott. Tomka Béla ennek okát a városi autonómiák hiányában és a helyi társadalmak fejletlenségében jelölte meg. (Tomka 1996, 11) Bernát István megfogalmazása is ezzel a megállapítással cseng egybe: „Nem osztozom abban a felfogásban, hogy a nemzetünk alsóbb rétegeinél ne lett volna meg a hajlam a félretett fillérek révén a jövő nemzedéknek nagyobb jólétet és kényelmet biztosítani. Azok a tapasztalatok, melyeket e tekintetben a legutóbbi idők fejleményei révén tehettünk, erős bizonyíték amellet, hogy ez a felfogás téves. Abban a nézetben vagyok, hogy nálunk inkább a viszonyok voltak kedvezőtlenek, s ezeket áttörni egyesek erélyének ritkán sikerült.” (Bernát 1905, 6)

A nagybirtokosok hitelszükségletének kielégítésére szakosodott pénzügyintézetek (Magyar Földhitelintézet, Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete) ugyan jogilag szövetkezetek voltak, azonban jelzáloghiteleikből a kisbirtokosok kimaradtak. A Magyar Földhitelintézet a 100 hold feletti birtokoknak nyújtott kölcsönöket, de a kisebb terjedelműeknek nem. Ennek a problémának a megoldására hozták létre 1873-ban a Kisbirtokosok Földhitelintézetét, amely azonban hűtlen kezelés után megbukott. Helyette 1879-ben a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetét szervezték meg. A kisbirtokosoknak nyújtandó legkisebb kölcsönt 300, a legmagasabbat 5000 forintnyi összegekben határozták meg. (Sebők 1993, 63–66; Kovács 2004, 128–134) A Magyar Földhitelintézetek Országos

Szövetségének 1911-es alapításában a Magyar Földhitelintézet, a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete és az Országos Központi Hitelszövetkezet vett részt. A szervezet „elsősorban ingatlanfeldarabolásoknak, telepítéseknek és más birtokpolitikai intézkedéseknek” a keresztülvitelét tűzte ki céljául. (1911. évi XV. törvénycikk 1911)

A 19. század utolsó évtizedében a pénzpiac országos egységesüléséről beszélhetünk. A kisebb régiókba is eljutottak a pénzügyi szolgáltatások, és ebben a vidéki takarékpénztáraknak volt fontos szerepük. A mezőgazdaság hitelszükséglete azonban, tehát a mezőgazdasági kis- és középhitel továbbra sem volt biztosított.

A gazdahitel intézményi biztosításának eszméjét és a hitelszövetkezeti hálózat kiépítését az agraráriusok karolták föl. A Gazdakör részéről a kormánynak 1884-ben benyújtott tervezet konkrét javaslatokat tartalmazott a hitelszövetkezetek kiépítésére, melyek a kisbirtokosok hitelszükségletét biztosították volna. (Vári 2008, 639–641; Vári 2009, 339–342)² Az első lépés, gróf Károlyi Sándor és a Pest megyei nagy- és középbirtokosok együttműködésének, a szövetkezeti és gazdaköri kezdeményezések találkozásának, nem utolsó sorban a külső tőkeforrások biztosításának eredményeképpen, a vármegye jelentős anyagi támogatásával, a Pestvármegyei Hitelszövetkezet alapítása volt 1886. december 19-én. Ez a szervezet a megyei hitelszövetkezetek központjának a szerepét is ellátta. (Csepregi 1926, 42–43; A magyar szövetkezés negyven éve 1938, 14–16) Az új szövetkezetek számára a Raiffeisen-minta alapján dolgozták ki az alapszabályokat.

A Raiffeisen-szövetkezetben, szemben a Schultze-Delitzsch szövetkezetekkel, nem az üzletrészek képzését tartották elsőrendűen fontosnak. Ez a modell eredetileg nem is tartalmazott üzletrészt. A tagok egyetemleges felelőssége is megfelelt, tehát a fedezetet a kisgazdák birtokai alkották. Schultze-nál a tag személyi hitele rövid időre szólt, 3 hónapra. A Raiffeisen-féléknél hosszú lejáratú, rendszerint fél vagy egy éves, a munkához szabott hitelt nyújtottak. A Raiffeisen-típusnál a kölcsönöket kötelezvényekre, nem váltókra adták. A

² A 19. század első felében számos formája létezett a szövetkezésnek. Szakmai célokra vagy rendi szempontok szerint (tisztviselők, munkások) is megalakulhattak. A skálájuk színes volt, az egyesülési szellem és önségély megnyilvánulásainak tekinthetők. Fogyasztási egyleteket, anyagbeszerzésre, termelésre, pénzbeli kisegítésre és segélyezésre, biztosításra alapított egyesületeket találhatunk. Ilyen volt a Révkomáromi cs. kir. Szabadalmas Hajóbiztosító Társaság 1807-ben, vagy az Első Pestbudai Fogyasztási Szövetkezet. A szervezett hitelszövetkezeti mozgalom előtt természetesen működtek egyéb, hitelezéssel foglalkozó kölcsönös segély- vagy előlegegyletek (népbankok). Legfőbb jellegzetességük volt, hogy rövid, alapszabályilag meghatározott időre alakultak, melyet meg is hosszabbíthattak, és csak a helyi környezethez (falu, kisváros) kapcsolódtak. Például a Dunántúlon ún. „évtársulati hitelszövetkezetek” alakultak az 1860-as években, azaz minden évben újat alakítottak, általában 6 évre. A tagok heti vagy havi betéteket fizettek. Erdélyben 1855-ben alakult a Kolozsvári Kisegítő Pénztár.

kisebbséget a felvevő csak aláírta, a nagyobbaknál egy vagy két személy kezessége kellett. A hitel felhasználását szigorúan ellenőrizték. Ezek a szövetkezetek egy község területén alakultak, ahol a gazdák egymást ismerték, bíztak egymásban, a másik hitelképességéről, munkateljesítményéről és életmódjáról is tudomásuk volt. Ennél a szövetkezetről osztalék sem volt, ezzel a spekulációt zárták ki. A nyereséget tartalékalap bővítésére és jótékony célokra fordították. A betétgyűjtés szintén a szövetkezet üzleti tőkéjét gyarapította. A Raiffeisen-főszövetkezet egy-egy gazdasági tevékenységre szakosodott „mellékszövetkezetet” alakíthatott, úgymint pince-, tej-, állatbeszerző-, biztosítósövetkezeteket vagy kulturális-népművelő célokat szolgáló egyleteket. A főállású szövetkezeti vezetők tiszteletbeli állást foglaltak el, fizetést nem kaptak. Csak a pénztáros és könyvelő kapott munkájáért javadalmazást. (Csepregi 1926, 153–156)

Magyarországon tehát a Raiffeisen-típus vált követendő mintává, azonban kisebb mértékű módosításokkal. Az eredeti koncepció szerint a tagok korlátlan vagyoni felelősséget viseltek a hitelszövetkezet tartozásaiért, azonban a magyar alkalmazásban ez a felelősség a tagok üzletrészeinek kétszereséig terjedt. A Pest megyei hitelszövetkezetekben osztalékfizetés is volt az üzletrészek után, de annak nagyságát maximalizálták. A pénzfelesleget tartalékbővítésre, jótékonyági és közhasznú célokra fordították. A megszületett szervezet tehát „hibridszerűen” ötvözte a szövetkezet és a részvénytársaság jegyeit. Előzmények nélküli kezdeményezésként egyrészt a magyar jogkörnyezethez kellett alkalmazkodnia, másrészt a kormánnyal is jó viszonyt kellett ápolnia, nem utolsósorban a jövőbeli állami támogatás és a kedvezmények biztosításának reményében. A kezdet sikeres volt és a lomb terebélyesedett. Papok, tanítók, jegyzők vállalták az alapításokat és a gazdák alkották a szövetkezetek tagságának gerincét. A Pest megyei hitelszövetkezetek száma 1894-re elérte a 80-at és több mint 23 ezer taggal rendelkeztek. (Vári 2009, 348–359)

A Károlyi-csoport eredetileg a megyei szintű és fenntartású szövetkezeti központok koncepcióját képviselte, de ezt a Tisza-kormány bukása után gyorsan korrigálták. A pesti központ országossá való kiszélesítése vált időszerűvé, mely az intézményesítéssel is kéz a kézben járt. A Szövetkezés című folyóirat 1890-ben indult és 1894-ben a Pestvármegyei Hitelszövetkezet felvette a Hazai Szövetkezetek Központi Hitelintézete nevet, ugyanakkor szoros hitelkapcsolatot létesített a Pesti Hazai Első Takarékpénztárral. Üzletköre kibővült, takarékbetétek gyűjtésével és biztosítással is foglalkozott. (A magyar szövetkezés negyven

éve 1938, 19–21) Az új intézménykép megalkotására, az állami ellenőrzés megjelenésével, végül 1898-ban, az Országos Központi Hitelszövetkezet (OKH) megszületésekor került sor. (Magyar hitelszövetkezeti törvények és törvényerejű rendeletek, 1932)³

Az OKH a kisbirtokosok hitelellátásának biztosítását tartotta prioritásnak, főleg a váltó- és a középlejáratú hitelezést, ezenkívül kötvénykibocsátásokra is ráállt. A vidéki hitelpiacon monopolhelyzetbe került, tagszövetkezetei csak nála vehettek fel hiteleket. A kisiparosoknak, ipari munkásoknak és vagyontalan falusi „munkásseregnek” nyújtott személyi hitel a polgárosodást egyengető eszköz volt. A szövetkezeti eszme népszerűsítésére és a rendszer „tökéletesítésére” ügyosztályokat hozott létre. Az OKH adminisztrációt kiépítették a szervezési, felügyeleti és ellenőrzési feladatok teljesítésére. Szervezete eltért a külföldi példától, mert nem vált el egymástól az „eszmei” és az üzleti irányítás. A szervezet négy feladatkört látott el: 1. A hitelközvetítést és pénzügyi tevékenységet (takaré- és folyószámlabetétek, kötvény- és jelzálogüzlet), 2. A tagszövetkezetek felügyeletét és ellenőrzését, 3. A szövetkezeti eszme fejlesztését és népszerűsítését (folyóiratok, sajtó, kongresszus), 4. „Különleges agrár- és szociálpolitikai feladatok.” (A huszonötöstendős 1923, 15–23; A harmincesztendős 1929, 12, 20–37)

Az Országos Központi Hitelszövetkezet fejlődése⁴

	1899	1913
Szövetkezetek száma	712	2425
A működési körbe tartozó községek száma	2124	7761
Tagok száma	141.623	693.194
Üzletrészek száma	278.356	1.222.906
Üzletrészek értéke*	17.155.329	72.317.028
Takarékbetétállomány*	6.417.803	138.653.947
Tartalékalap*	685.444	14.693.594
Összkihelyezés*	29.470.343	323.901.283

³ A törvény elfogadását közel egy évtizednyi liberális-agrárius politikai küzdelem előzte meg. A törvényi szabályozásra azért is szükség volt, mert az álszövetkezeteket, melyeket a takarékpénztárak és antiszemita köpeny alatt „keresztény gründerek” hoztak létre, a szövetkezeti eszme védelme és gazdasági megfontolások alapján korlátozni kellett.

⁴ A magyar szövetkezés negyven éve 1938, 63. Az * jellel jelölt értékek pengőben értendők.

A magyarországi szövetkezeti rendszer másik tartóoszlopát, egyben az agrárius program, illetve a megszülető szövetkezeti eszménykép egyik, bár Károlyi Sándor által kevésbé értékelt részét, a fogyasztási szövetkezeteket tömörítő Hangya-központ alkotta. Az országos szövetkezeti hálózat következő lépcsőjének tekinthetjük.⁵

A Hangya Fogyasztási, Értékesítő és Termelő Szövetkezet melyet a korabeli szövetkeztörténet „hazai” alapításként jellemeztek, 1898. január 23-án alakult Károlyi Sándor nagy volumenű anyag támogatásával, illetve üzletrészjegyzésével. Ez a szervezet a támogató személyeket tekintve szorosan összefonódott a Magyar Gazdaszövetséggel. (Csepregi Horváth 1935, 6, 9–14, 18–20; Vári 2009, 514)

A Hangya az olcsó és minőségi áruellátás biztosítására és az áruuzsorától való megszabadulásra törekedett. Szervezetét az értékesítés és többtermelés megszervezésére alakították ki. Az 1907-es alaptőkeemeléssel a pénzügyi konszolidációt érték el. Ellenőrzési kerületeket szerveztek és 1907-ben megalakították a nagyszombati kirendeltséget. (A Hangya Termelő-Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet 1923, 24–27)

A Hangya súlya és presztízse az 1900-as évek elejétől nőtt meg. Tagszövetkezeteinek épületei, boltjai a magyar vidék jellegzetes képét alkották. A szövetkezetek a falu ellátását segítették, beszerző és értékesítő tevékenységükkel a tagokat hozták előnybe, és egy-egy ágazatra szakosodott termelőegységeket hoztak létre. Céljaik között tehát a magánkereskedelem túlkapásaival szembeni védelem biztosítása és a megfelelő minőségű áruszolgáltatás szerepelt. A nyereséget a tagok között, vásárlásuk arányában, vásárlási visszatérítés formájában osztották szét és közhasznú célok magvalósítására fordították. A

⁵ A magyar szövetkezeti irodalomban visszajáró toposzként szerepel a felülről történt tagszövetkezet-alapítás kihangsúlyozása és a központ úgymond nehézsége és bürokratizálódása, mely „tulajdonságok” a tagszövetkezetek működésében költségnövelő tényezőkként jelentek meg. Ellenben az interpretációk központi elemét képezi, hogy a központok fontos eredményeket értek el és sikeres társadalomszervező tevékenységet fejtettek ki. A bürokratizálódás okozta pluszkiadások és azok fedezete nincsenek konkrét példákon bemutatva. A központoszervezés kérdéséhez pedig annyit, lehetett-e másképp? Az összetett szervezési, üzleti és pénzforgalmi feladatok ellátására a centralizáció elkerülhetetlen volt. Úgy is fogalmazhatok, hogy a gyakorlati problémákra reflektálva, racionális lépések sorozataként, „vezéregyének” és érdekcsoportok programalkotásának eredményeképpen született meg egy-egy szövetkezeti központ. A tagszövetkezetek pedig eleve helyi jellegűek voltak, esetleg még a szűkebb vidék tartozott hatáskörükbe, helyi feladatok ellátására törekedtek vagy kisebb jelentőségű gazdasági tevékenységük folytán, ha jelentősebb tőkeforrásokat nem tudtak bevonni, lokálisak, Czettler Jenő szerint korlátozottak maradtak. Más kérdés a központ és tagszövetkezet közti közvetítő elemek, intézmények megléte vagy hiánya. A kirendeltségek természetszerűleg nem lehettek „valódi középfokú szervezetek”. Ez egy utólagosan támasztott elvárás egy ideális szövetkezeti struktúrára vonatkozóan. Ezek a fiókszervezetek a regionális szintű kereskedelmi tevékenység, hitelközvetítés, áruforgalom és adminisztratív feladatok ellátására alakultak, más jogosítványuk nem volt és nem is lehetett. Vö. Czettler 1916, 12; Hunyadi 2007, 57–58.

vidéki települések kisebb, szétagoltnak tekinthető fogyasztói szükségleteinek kielégítésére szakosodtak. Ez a szövetkezeti típus az alapvető szükségleti árucikkeket biztosította, kisebb rezsiköltséggel dolgozott és a kiskereskedelem monopolhelyzetével szállt szembe.⁶

A fogyasztási szövetkezetek indulása nem volt egyszerű. Az alapítóknak a helyi közömbösségtől kezdve a tapasztalatlanságon keresztül az előítéletekkel és rosszindulattal is meg kellett küzdeniük. Az alapítók-kezdeményezők társadalmi státusa fontos súllyal bírt. Ugyanúgy mint a hitelszövetkezeteknél, az arisztokraták és nagybirtokosok a fogyasztási szövetkezetek alapításában és működtetésében is nagyobb arányban vettek részt.

Ez látható a legelső fogyasztási szövetkezetnél, mely a szlovák Bars megyei Brogyán (Brodzany) községben alakult 1898. április 12-én. A szövetkezet alapítója és „vezetője”, a helyi földbirtokos, Oldenburg Friesenhof Natália hercegnő volt, akinek a példaadása és buzgalma 183 gazdát készítetett belépésre. (Fabricius–Holec–Pešek–Virsik 1995, 51)

Egy másik példa, a vágkirályfai fogyasztási szövetkezet nehezebb vajúdásáról és a falusi társadalom megosztottságáról árulkodik. A szövetkezet létrehozását Janics Ferenc katolikus plébános és a népiskolai tanítók kezdeményezték. Az alakuló közgyűlésre 1901. november 27-én került sor, azonban már az öttagú igazgatóság felállítása akadályokba ütközött. Néhány gazda azért nem vállalta a tisztséget, mert félték nevüket adni a vállalkozáshoz, abban a hiszemben, hogy vagyonukat a majdani árverésnek teszik ki. Az ötszörös vagyoni szavatosság szintén riasztólag hatott, mert a vagyonosabbak úgy gondolták, hogy csőd esetén a pénzt csak rajtuk fogják behajtani. Az emlékiró Janics szerint, aki az ügyvezető igazgatói posztot látta el, kezdetben csak „kísérletezés” folyt. Végül a felvidéki „nagy kévekötő” Meskó Pál rakott rendet. Agitációjának beszédes eredménye lett: 164 tag lépett be, 275 darab 10 koronás üzletrésszel és a vágkirályfai szövetkezet a Magyar Gazdaszövetség „erkölcsi tagja” lett.

A gazdák távolságtartásnak vagy bizalmatlanságnak konkrét oka volt. Előzőleg a környéken (Érsekújvár, Sókszelőce, Vágfarkasd) alszövetkezetek okoztak anyagi veszteségeket a lakosoknak. A gazdák közti szociális különbségek természetesen fennmaradtak. Ennek egyik jele volt, hogy 1904-ben a vásárlásvisszatérítés rendszerét a nagyzadák nem hagyták jóvá. A vásárlások tekintetében sem voltak szolidárisak, azokat „más szatócs üzletben” is „eszközölték.” A kisbirtokosok meghatározó képvisellel bírtak a

⁶ *Hanza Szövetkezeti Újság*, 1934. 3. 1., 3–4.

szövetkezet testületeiben. Az igazgatóságban heten voltak, a felügyelő bizottságban kilencen (és csak két tanító és egy molnár).

A plébános szavai a helyi értelmiségi szerepvállalás keserű tapasztalataira is rámutattak: „Legfájóbb, legkeserűbb érzés volt, mikor éveken keresztül látnunk kellett saját feleink nagy közönyösségét, kik vállvetett munka helyett ölbe tett karokkal várták szájukba a sült galambot. Sőt nem egyszer kijutott az önérdék, a haszonlesés kemény vádjából is, igaz nem szemtől-szembe, hanem csak alattomban úgy, hogy nyílt sisakkal még védekeznünk sem lehetett ellene, de türelmünk fonala soha el nem szakadt, s nyílt homlokkal, nyugodt önérzettel s tiszta lelkiismerettel mondhatjuk, hogy az idő mindig nekünk adott igazat.” (Janics 1912, 11–13, 17. Az idézet uo. 31)

A szövetkezeti eszmével való visszaélésre is sor került. A negyedi gazdák összefogásával 1910-ben alapított fogyasztási szövetkezet, mely 1918-ig a Negyedi Polgárok Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezete cégnevet viselte, az egyéni és familiáris érdekek hálójába került. A szövetkezet 1911. december 17. közös igazgatósági és felügyelőbizottsági ülésén végleges döntés született a szövetkezeti székház építéséről. A telekvásárlásra már korábban, 1911. június 5-én sor került. Az épület 1912-re készült el, és senki sem gondolt arra, hogy alig egy évtized múlva a negyedi szövetkezeti tagok közötti viszály tárgyát képezi. A házat a tagok, összesen 28-an közös munkával építették. A pénz előteremtése azonban akadályokba ütközött, ezért a szövetkezetnek az építkezés kivitelezésére három módos gazda kölcsönzött tőkét 5% kamatra. A vagyonosabb gazdák csoportja nem szövetkezet támogató, hanem egyéni haszonszerző taktikát követett. A szövetkezeti székház tulajdonjogát titokban magukra írták. Az ügyre csak 1920-ban derült fény. A vita elhúzódó pereskedésbe torkollott, mely a református-katolikus és nagygazda-kisgazda törésvonalakat a faluközösségen belül még jobban elmélyítette. (Gaucsík 2011, 153, 157)

A Hangya néhány üzleti eredménye⁷

	1900	1913	1918
Működő szövetkezetek száma	122	1251	2140
Tagok száma	22.533	189.742	658.267

⁷ A Hangya Termelő-Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet 1923, Melléklet. A táblázatban az összegek koronában értendők. A filléretet nem jelöltem.

Jegyzett alaptőke	727.972	5.046.024	27.161.656
Befizett alaptőke	367.110	4.759.825	26.783.890
Szövetkezetek összforgalma	2.922.174	57.753.091	250.196.877
Tartalékalapok	31.282	2.811.059	11.294.263
Tiszta nyereség	57.151	552.049	5.343.365
A központnál lebonyolított forgalom %-ban	44	63	50,8

Az OKH és a Hangya hálózatán kívül még meg kell említeni a néppárti és keresztényszocialista politikai programokhoz kötődő Keresztény Szövetkezetek Központját, mely megalakulásától, 1901-től a Hangya konkurensének láttatta magát. A katolikus legény- és gazdakörök egyesülési tapasztalataira építő keresztény szövetkezetek a „nemzetfönntartó kiscgazdaosztály” gazdasági-szociális felemelését és hitelellátását kívánták elérni. A Dunántúli Keresztény Fogyasztási Szövetkezeti Központ alapítója gróf Zichy Aladár volt, mely 1917-ben egyesült a Hangyával. (Csepregi Horváth 1926, 116–120)

Ezenkívül országos hatáskörű, az agrárokhoz kapcsolódó, a gazdasági területek szerint szakosodott, nagyobb szövetkezetek is működtek. Ilyen volt a főleg gabonaértékesítéssel foglalkozó, 1888-ban alapított Magyar Gazdák Hadseregellátó Szövetkezete, melynek utódja lett 1891-ben a Magyar Mezőgazdák Szövetkezete. A Gazdák Biztosító Szövetkezetét 1899-ben 1 millió korona alaptőkével az Országos Magyar Gazdasági Egyesület a magas kartelldíjak és az egészségtelen jég- és tűzkárbiztosítás miatt hívta életre. Kezdetben tűz- és jégbiztosítással foglalkozott, majd tevékenységét kiterjesztette az állatbiztosításra is. (Csepregi Horváth 1926, 31–33) A Magyar Gazdaszövetség alapítása volt a Magyar Gazdák Vásárcsarnok Ellátó Szövetkezete, mely 1898 és 1913 között működött. A vidéki állattenyésztő szövetkezetek hálózatának kiépítését a Magyar Kölcsönös Állatbiztosító Társaság (1898) vállalta fel. A biztosítási ügyletek kiterjedtek a lovakra, szarvasmarhákra, betegségben elhullott haszonállatokra. (Csepregi Horváth 1926, 25–27)

A korszak liberális táborában igyekezett dehonesztálni az agrárius elképzeléseket, melyek a magyarországi mezőgazdaság problémáira, strukturális gondjaira kerestek válaszokat. Bizonyos fokú, átmeneti együttműködésre (a hitelszövetkezetek esetében) azonban mégis sor került. Az agrárizmussal szembehelyezkedők csoportja ugyan nagy volt, de mégsem tekinthető ideológiailag egységesnek.

A földbirtok védelme és a mezőgazdasági érdekvédelem jelszavai mögött például Beksics Gusztáv kizárólag retrográd és parciális érdekek képviselőjét és álságos módon a közép- és kisbirtokos érdekek felhasználását látta. Az 1909-ben formálódó Nagyatádi-féle kiscgazda parasztagrárizmusa pedig mintha a nagybirtokos agrárizmus antitézisét jelenítette volna meg. (Kiss 2002, 239–257; Vári 2007, 88–108) Az első világháború végén Ignotus-Weigelsberg Hugó megkésett agrárizmus kritikája, főleg Tisza István politikája és a földbirtokos különérdekek ellen irányult. (Ignotus 1917) Az összeomlás után Szekfű Gyula sem nyilatkozott kedvezően a „főúri” és gentry agrárvédelemről. (Szekfű 1920, 278) Szerinte a gentry önmaga akadályozta meg ezeknek az elképzeléseknek a gyakorlatba ültetését, és az állami és nemzeti illúziók táplálásával tett lehetetlenné minden konzervatív irányítású agrármozgalmat.

A Károlyi Sándorék által mérsékeltlen-defenzívan, jól-rosszul képviselt vagy képviselni kívánt társadalomszervezési egyensúlymodell eszméje végülis korán háttérbe szorult és fénye megkopott.

A 19. század közepétől számítható gazdasági, szociális és társadalomszerkezeti, ugyanakkor életmód- és mentalitásbeli, valamint kulturális változások, maga a polgárosodás, a szövetkezeti életet is érintették. A monarchia nem egyirányú, területileg eltérő, aszinkron, ellentmondásokról sem mentes, azonban nyilvánvaló tendenciaként jellemezhető gazdasági integrációja az egyes országrészek szövetkezeti struktúráinak kialakulására, általában a szövetkezés tudatosságának elterjedésére is jótékony hatással volt. (Good 1986, 90–112) A gazdaság-, illetve a közösségszervezés terén hazai alapokra támaszkodva a nyugati minták adaptációjára került sor.

A fentiekből nyilvánvaló, hogy az első Csehszlovák Köztársaság szövetkezeti rendszerének vizsgálatánál, a csehországi és szlovákiai, illetve kárpátaljai szövetkezeti hálózatok (vagy éppen a csehszlovákiai magyar szövetkezeti mozgalom) tanulmányozásánál nem lehet figyelmen kívül hagyni az impériumváltás előtti, méltán nevezhetjük, hogy meghatározó jelentőségű, a 20. századi társadalmi modernizációt megalapozó osztrák birodalmi időszakot és a magyarországi előzményeket.

Irodalom

1911. évi XV. törvénycikk (1911): *1911. évi XV. törvénycikk a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetségéről és az 1894. évi V. törvénycikk némely rendelkezéseinek módosításáról, illetve kiegészítéséről.* <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7115>

A Hangya Termelő-Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet (1923): *A Hangya Termelő-Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet, a Magyar Gazdaszövetség Szövetkezeti Központja első 25 éve.* Budapest: A Hangya saját kiadása.

A huszonötéztendős (1923): *A huszonötéztendős Országos Központi Hitelszövetkezet 1898–1923.* Budapest: Pátria Rt.

A harmincéztendős (1929): *A harmincéztendős Országos Központi Hitelszövetkezet 1898–1928.* Budapest.

A Magyar Nemzeti Bank története I. (1993): A Magyar Nemzeti Bank története I. Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig 1816–1924. Bácskai Tamás szerk. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Bernát István (1905): *A magyar földbirtok tehermentesítése.* Budapest: Kilián F. bizománya.

Csepregi Horváth János (1926): *A magyar szövetkezeti intézmény története.* I. kötet, Budapest: Magyarországi Szövetkezetek Szövetsége.

Csepregi Horváth János (1935): *A magyar szövetkezeti intézmény története.* II. kötet, Budapest: Pátria Rt.

Czettler Jenő (1916): *A hadirokkantak telepítése Magyarországon. Előadta Czettler Jenő a Magyar Társadalomtudományi Egyesület és a Magyar Gazdaszövetség által 1916. ápr. 14-én tartott rokkantügyi értekezleten.* Budapest: Stephaneum Nyomda R. T.

Fabricius, Miroslav – Holec, Roman – Pešek, Ján – Virsik, Oto (1995): *150 rokov slovenského družstevníctva. Víťazstvá a prehry.* Bratislava: Družstevná únia Slovenskej republiky.

Gaucsík István (2011): A negyedi fogyasztási szövetkezet. In *Negyed története.* Izsák Lajos szerk. Negyed. 153–162.

Good, F. David (1986): *Der wirtschaftliche Aufstieg des Habsburgerreiches 1750–1914.* Wien–Köln–Graz: Böhlau.

Holec, Roman (1999): Hospodárska politika Uhorska z pohľadu slovenských ekonomických záujmov. In *Slovensko na začiatku 20. storočia (Spoločnosť, štát a národ v súradniciach doby).* Podrimavský, Milan–Kováč, Dušan szerk. Bratislava: Historický ústav SAV.

Holec, Roman (2004): Hospodárstvo. In *Slovensko v 20. storočí. Na začiatku storočia 1901–1914.* Kováč, Dušan szerk. Bratislava: Veda, 81–126. p.

Holec, Roman (2006): Hospodárske dejiny na Slovensku – stav a problémy výskumu. *Česko-slovenská historická ročenka*, 41–58. p.

Hunyadi Attila (2007): A magyar szövetkezeti intézményrendszer Erdélyben 1885–1918. In *Szövetkezetek Erdélyben és Európában*. Somai József szerk. Kolozsvár: Romániai Magyar Közgazdász Társaság, 49–66. p.

Ignotus Pál (1917): A politika mögül. *Nyugat*, 1917/2,
<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00214/06543.htm>

Janics Ferenc (1912): *Emlékkönyv Vágkirályfa és Vidéke Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet fennállásának X. évfordulójára 1902–1912*. Galánta: Első Galántai Könyvnyomda és Papírraktár.

Karikó Sándor (2006): A gazdaság és a kultúra heteroginitása. In: *Gazdaság és/vagy kultúra*. Karikó Sándor szerk. Budapest: Gondolat Kiadó, 19–30. p.

Kiss Mária Rita (2002): Szabadelvéek és agráriusok a XIX–XX. század fordulóján. *Politikatudományi Szemle*, 11/3–4, 239–257. p.

Kovács György (2004): A jelzálog-kibocsátáson alapuló hitelezés problémái történeti megközelítésben. In *Pénzügyek a globalizációban*. Botos Katalin szerk. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Gazdaságtörténeti Kar, 128–134. p.

Magyar hitelszövetkezeti törvények és törvényerejű rendeletek (1932): *Magyar hitelszövetkezeti törvények és törvényerejű rendeletek*. Budapest: Kiadja az 1898. évi XXIII. t. c. alapján alakult Országos Központi Hitelszövetkezet.

Miklósi Zoltán (2005): A nacionalista politika történeti és elméleti perspektívában. *Confessio*, 29/3, http://www.reformatus.hu/confessio/2005_3/miklosi.htm

Plecháček, Ivo (1984): Zdroje zemědělského úvěru v českých zemích ve druhé polovině 19. století. *Hospodárske dějy–Economic history*, 12, 321–377. p.

A magyar szövetkezés negyven éve (1938): *A magyar szövetkezés negyven éve. Az Országos Központi Hitelszövetkezet munkája és eredményei*. A magyar szövetkezés negyven éve Károly szerk. Budapest: Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság.

Sebők Éva (1993): A magyarországi földhitelintézetek az első világháború előtti években. *Kereskedelmi Szemle*, 34/9–10, 63–66. p.

Szekfű Gyula (1920): *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest: Élet Irodalmi és Nyomdai Rt. kiadása.

Tomka Béla (1996): *A magyarországi pénzügyintézetek rövid története 1847–1945*. Budapest: Gondolat.

Vári András (2007): Német és magyar agráriusok, 1849–1909. *Korall*, 8/28–29, 88–108. p.

Vári András (2008): A magyarországi hitelszövetkezeti mozgalom megalapítása 1886–1894. *Századok*, 142/3, 629–671. p.

Vári András (2009): *Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821–1898*. Budapest: Argumentum Kiadó.